

A szegedi boszorkánypererek írnokai

Jelige: „A csavar fordul egyet”

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Módszertan.....	4
3. A korpuszról és néhány hipotézisről	5
4. A boszorkányperek lejegyzői és a jegyzőség hivatása	7
4.1. A jegyzők számának meghatározása	12
5. A szegedi boszorkányperek nyelvjárási képe.....	14
5.1. A nyelvjárási jelenségek kiválasztása	14
5.1.1. Az <i>ö</i> -zés jelensége	15
5.1.1.1. Az <i>e</i> (<i>ě</i>) ~ <i>ö</i> viszonya a korpuszban.....	15
5.1.1.2. A labiálissal szembeni illabiális <i>e</i> -zés	18
5.1.1.3. Az <i>e</i> ~ <i>ě</i> ~ <i>é</i> viszony problematikussága	20
5.1.2. A dunántúli nyelvjárási régióra jellemző egyéb jelenségek	21
5.1.2.1. <i>Á</i> utáni <i>o</i> -zás	21
5.1.2.2. Az <i>i</i> -zés jelensége	22
5.1.2.3. Erős <i>l</i> -ezés	24
5.1.2.4. Az explozív <i>gy</i> -zés és <i>ty</i> -zés.....	25
5.1.2.5. A főnévi igenév képzője.....	26
5.2. Tények és következtetések az öt jelenség alapján	27
5.3. Egyéb jelenségek.....	28
6. Összefoglalás.....	30
Felhasznált irodalom	31

1. Bevezetés

A szegedi boszorkányperek szövegeivel először az alapképzés során találkoztam egy néprajzi szeminárium keretében. A babonás gondolkodás, illetve a társadalmi rétegződés szempontja volt az elemzés alapja, de már akkor feltűnt, hogy a nyelvi megoldások miatt a szövegegyüttes egy másfajta metodikát megkövetelő vizsgálat korpuszául is szolgálhatna. Kezdetben a Reizner János-féle átírással dolgoztunk, de az azokban található hiányos részek¹ miatt a későbbi kutatásaimban már a Csongrád Megyei Levéltárban őrzött eredeti iratokat használtam fel.

Az első nyelvészeti vizsgálatom az inessivus és illativus ragjainak előfordulásaira irányult. Ennek eredménye azt mutatta, hogy mind az illativusi, mind az inessivusi funkcióban az inessivus formája jelentkezik 97%-os arányban. Németh Miklós az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi iratok vizsgálata során szintén hasonló eredményt mutatott be, melynek magyarázatát abban látta, hogy a XVIII. századi szegedi hivatalos iratokban lehetett valamiféle írnoki norma, mely az írott szövegekben az inessivusi forma egyértelmű érvényesülését preferálta. Ez a jelenség vélhetően a beszélt nyelvben nem érvényesült. Úgy vélem, ez a megállapítás az én korpuszom esetében is helytálló.

A másik kutatásom az ablatívuszi irányú határozóragokra és a sociativusra korlátozódott. Ezek esetén azt mutattam ki, hogy nagy többségben a zárt határozóragok jelentek meg az írott forrásban, ami azt jelzi, hogy a középzárt formák a választott korpuszban még nem szereztek maguknak erős érvényt, s ez vélhetően a későbbi időszakokban indulhatott csak meg. Ezek után úgy véltem, érdemes lenne egy szélesebb körű nyelvjárástani elemzést is elvégezni.

Jelen dolgozatban ennek a szélesebb körű vizsgálatnak az eredményét kívánom bemutatni, ez azonban korántsem mondható teljesnek, hiszen – ahogy általánosságban elmondható – a „nyelvjárástörténeti munkák lényegi részét is a korabeli hangtan és alaktan megvizsgálása teszi ki” (Hegedűs 1986: 438). Ettől pedig az én munkám sem kíván eltérni. Ez az elemzés a mai magyar nyelvjárásokkal való összevetést is lehetővé teszi, így kimutathatóvá válnak az eltérések és hasonlóságok, illetve a nyelvjárás fejlődése is. (vö. Hegedűs 1986: 438)

¹ Reizner többnyire a kiolvashatatlanságra hivatkozott a kipontozott részek kapcsán, ami úgy vélem, nem helytálló, hiszen némi idő- és energiárfordítással megfejthetőnek bizonyult az összes hiányos rész.

2. Módszertan

Munkám alapvetően a történeti szociolingvisztika tárgyköréhez kapcsolódik. A történeti szociolingvisztika mint tudományág és szemléletmód nem tekint vissza hosszú múltra, hiszen alig több, mint harminc éve jelent meg. Lényegében a nyelv, a történelem és a szociális viszonyok egybefonódásának kutatásán alapszik. Gréczi-Zsoldos (2013: 178) írja: „Mivel a szociolingvisztika kitüntetett figyelmet szentel a beszélt nyelv szabályszerűségeinek és jellegzetességeinek, ezért a történeti szociolingvisztika egyik fontos feladata az egykori nyelvmemlékekben, az írásbeliségben megjelenő beszélt nyelviség kutatása.” Mindehhez pedig szorosan kapcsolódik az, hogy tisztázzuk a nyelvföldrajzi és szociokulturális viszonyokat. Ebben nyújt segítséget a szociolingvisztikai módszer, mely esetében mindig szem előtt kell tartanunk: eltérő metodikát követel mind a modern, mind a történeti szociolingvisztikai kutatás. Ami a leíró vizsgálatban működőképes, nem feltétlenül vehető át fenntartás nélkül a nyelvtörténeti jellegű kutatásokban, szükségszerűnek mutatkozik a metodikabeli változtatás.

Németh (2008: 13) a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros 1996-os, *Sociolinguistics and language history: studies based on the corpus of early English correspondence* munkája nyomán mutatja be a szociolingvisztikai kutatás módszertani alapkérdéseit, nehézségeit. E szerint a történeti vizsgálódás a grammatikai váltakozást és/vagy változást helyezi előtérbe, a jelenkori kutatásokra jellemző fonetikai/fonológiai váltakozás és/vagy változás nem igazán jelenik meg benne. Ennek az az oka, hogy az „írás közege nem alkalmas a fonetikai váltakozások rendszerszerűségének megfigyelésére”, mert „a fonetikai váltakozások tanulmányozásához nem eléggé finom osztatú jelölésének skálája”. (Németh 2008: 14–5) Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy általában egy-egy nyelvi újítás az írott szövegekben való megjelenése jóval később reprezentálódik, mint ahogy a beszédben már érvényt szerez magának. Noha a történeti szociolingvisztikában nem megszokott, én inkább a fonológiai, illetve a morfofonológiai váltakozásokra figyeltem, a grammatikai változások kérdéskörét nem igazán érintettem. S hogy miért mondtam ellent a megszokottnak? Úgy vélem, a XVIII. század első felében keletkezett boszorkányper-iratanyagban már sokkal egyértelműbb jelölésekkel van dolgunk, azaz nem igazán fordul elő már olyan eset, mint amit például E. Abaffy Erzsébet (1965: 20) mutat be a XVI. századi Sopron megyei nyelvet kutatva: a *törveny* ’törvény’ szót olvashatjuk *törvéni*-nek, illetve *törvényi*-nek is, azaz nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik szóalak lehetett a beszélt nyelvi megoldás. Továbbá mivel az iratokban olyan számomra érdekes nyelvjárási jelenségek

is felbukkannak, melyek a fonetika/fonológia tárgykörébe tartoznak, így nem lett volna célszerű csak grammatikai kategóriákra szűkítenem a kutatást.

További fontos megállapítás, hogy a történeti szociolingvisztika esetében a kutatási anyag a véletlenszerűen ránk maradt írott forrásokra, csak az írástudók nyelvére korlátozódik, szemben a jelen nyelvi kutatásokkal, ahol viszont akár minden ember beszélt nyelvét meg tudjuk vizsgálni. A történeti elemzés során a társadalom szerkezetét a történettudomány, társadalomtudomány segítségével tudjuk rekonstruálni, ami lényegében azt jelenti, hogy a társadalom szerkezetét illetően akadhatnak bizonytalanságok – szemben például a mai szociológiai tudásunkkal. Mivel írott nyelvi anyagról van szó, a sztenderdizáció kérdése is felmerül, hiszen már a XVI. századtól feltételezhetjük, hogy például a deákok lejegyzéseiben megjelenhetett valamiféle normahatás. A sztenderdizáció szignifikáns volta azonban csak a modern szociolingvisztikában jelenik meg tisztán és egyértelműen, a múltban ennek jelentősége általában változó. (Németh 2008: 14–5)

3. A korpuszról és néhány hipotézisről

Bárczi Géza hármaskérdése a következőket érinti: 1) a jelenségek meghatározása, 2) kronologizálás, 3) lokalizálás. (Vö.: Bárczi 1956: 301–24) Az általam választott korpusz esetében ismerjük mind a keletkezési időt, mind a keletkezési helyet. A Szegeden íródott hivatalos iratok 1728 és 1744 között keletkeztek – ez derül ki több helytörténeti munkából is. Valójában azonban, ahogy például Oltvai Ferenc (1957: 7) is rámutatott, s saját kutatásom során is bebizonyosodott, már 1726-ból ismeretes egy feljegyzés, melyet egy szegedi lakos írt Kökényné, az 1728-as kivégzés későbbi áldozata ellen. Így tehát két évvel korábban is ismerünk az ügymenethez kapcsolódó iratot. Ilyen fogalmazvány nincs is több, a legtöbb irat ugyanis tanúvallomás, önvallomás (ezeket az önvallomásokat általában kényszer alatt csikarták ki, mégis önként történő beismerésnek titulálták). Ezek néhány latin formulától eltekintve magyar nyelvűek, ugyanúgy, ahogy a tanúkihallgatási iratok is. Továbbá vannak olyan iratok, melyek teljes egészében latin nyelvűek – ilyenek a tanács által hozott ítéletek, a királynak írt magánlevél, illetve tanácslevél stb. Jelen dolgozatban az iratokban fellelhető nyelvi, nyelvjárási jelenségeket nem különítettem el a forrás műfaja szerint, de mindenképpen érdekes lenne e szempont szerint is elemzést végezni. Úgy vélem, ez a megközelítés egy későbbi vizsgálódás alapját is képezhetné.

Az iratokat a Csongrád Megyei Levéltárban őrzik, a Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű dobozban. Ebben a dobozban egyébként 1723 és 1857 között keletkezett, egyéb titkossá tett iratokat is őriznek. A boszorkányperek magyar nyelvű iratanyaga 247 oldalt tesz ki, a latin nyelvű írást mutató lejegyzések 61 oldalnak felelnek meg. A nyelvjárástörténethez kapcsolódó kutatásom csakis a magyar nyelvű iratokhoz kapcsolódott, így a latin nyelvűeket nyilvánvalóan nem kutattam. Az iratokat saját számozással láttam el (a Reizner-féle kiadásban lévőt módosítottam), ezt a dolgozat Függelék részében közlöm.

Ahogy korábban már említettem, ezek a szövegek a hivatalos regiszterbe sorolandók. Annak ellenére vettem vizsgálat alá, hogy nyelvjárástörténeti szempontból kevésbé megbízhatók az ilyen iratok, szemben például a misszilisekkel, ahol a nyelvjárási jelenségek megbízhatóbban megállapíthatók. E. Abaffy (1965: 13) úgy véli, ezek az iratok „elsősorban a hivatalos s az irodalmi nyelv kialakulásának a vizsgálatára használhatók”, azonban ő maga tesz egy kivételt is. Abban az esetben a nyelvjárási jelenségek is kutathatók egy hivatalos regiszterben íródott szövegben, ha a hivatalnok a megye vagy a város környékén született. Első hipotézisem is éppen az volt, hogy szegedi iratok lévén, szegedi (vagy környékbeli) születésű hivatalnok volt a lejegyző, így olyan nyelvjárási jelenségek fognak felbukkanni, melyek a Szeged környéki vidék nyelvjárására jellemzőek. A dolgozat későbbi részében látni fogjuk, hogy beigazolódott-e ez az előfeltevésem.

Lényegében tehát azt vártam az iratok nyelvi adatai alapján, hogy egyrészt a hivatalos regiszter szövegeiben a hivatalos nyelvre jellemző elemeken túl megjelennek a nyelvjárási jelenségek is, annak ellenére, hogy vélhetően pont a regiszter jellege igyekszik ezt megakadályozni. A nyelvi jelenségek kapcsán ismét elérkeztünk egy kulcsfontosságú kérdéshez, mely a nyelvi adatok személyhez kötésével kapcsolatos. Ez alatt azt értem, hogy nem tudjuk, hogy a vallomást tevő tanúk, esetleg vádlottak nyelvi megoldásait szó szerint írta-e le az írnok, avagy a lejegyző nyelvének/nyelvjárásának adatai köszönnek vissza. Ahogy Gréczi-Zsoldos (2007: 37) megjegyzi, nehéz feladat elkülöníteni, hogy mely jegyek köthetők az alakuló normához, illetve a vallomást tevők nyelvjárásához. Továbbá figyelembe kell vennünk azt is véleményem szerint, hogy a lejegyző esetében is feltételezhetjük a saját anyanyelvjárásának hatását a minden valószínűség szerint létező deáki szociolektus normájára való törekvés mellett.

A régi statutumok általában arra is kitértek a jegyző teendőin, kötelességein és jogain túl, hogy legyen jó emlékezőtehetsége, illetve jó feljegyzéseket készítsen. Mindez pedig azért

volt szükséges, hogy a történeteket a jognak és igazságnak megfelelően jegyezhesse le. (Barta 1892: 3) Ha ezt elfogadjuk, akkor a lejegyzők vélhetően a saját nyelvi megoldásaikkal jegyezték le a vallomásokat, amit alátámaszthat az a tény is, hogy a 247 oldalnyi korpuszban mindig csakis egyes szám harmadik személyben fogalmazták meg az eseményeket: „*Vallja keresztény lelkére...*” Ezért lényegében nem elképzelhetetlen, hogy nem a vallomástevők nyelvi megoldásairól van szó, hanem a lejegyzők anyanyelvjárására tehetünk megállapításokat a korpusz adatai alapján. Ez azonban óvatosan kezelendő, hiszen valójában nem tudjuk, pontosan hogyan is zajlottak ezek a kihallgatások. Úgy gondolom, a nyelvi, nyelvjárási adatok talán tudnak ebben is támpontot adni.

Továbbá nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a nyelvjárásokon túl a kialakuló norma is éreztetheti a hatását, mellyel már a XVI. században is gyakran számolni kell. Benkő (1957: 42) szerint „a nyelvjárások történetének és az irodalmi norma történetének kutatása elválaszthatatlan”, így ennek vizsgálata nem elkerülhető. Hogy kiderítsük azt, hogy a lejegyző spontán nyelvjárásiasságának vagy a normára való tudatos törekvés bizonyítékáról van-e szó egy-egy jelenség vagy jelenségcsoport esetében, széleskörű, megbízható vizsgálatokat kell végeznünk és nemcsak egyféle, hanem sokfajta forrástípusban (úgy mint misszilisok, kéziratok stb.). Szerencsére a gazdag nyelvjárástörténeti, illetve nyelvtörténeti kutatásokról szóló szakirodalom ebben a ma kutató számára egyértelmű támpontokat tud nyújtani.

4. A boszorkányperek lejegyzői és a jegyzőség hivatása

A rövid ismertetés után lássuk kicsit részletesebben is azokat az iratokat, ahol legalább a neve kiderül az irat készítőjének!

A legtöbb irat esetében nem tudjuk a lejegyző nevét sem, nemhogy a kilétét. Általánosnak tekinthető az a jelenség, amire E. Abaffy is (1965: 13) rámutat, hogy vagy túl sok aláírás szerepel egy-egy iraton, anélkül, hogy fel lenne tüntetve, hogy ki volt a lejegyző, vagy egyáltalán nem szerepel egyetlen név sem az iratokon. Először szeretném azokat az iratokat bemutatni, ahol kiderül némi információ a lejegyzőkről.

Az 1726-os feljelentés írója, Fodor Ádám azért vádolta meg a Makóról száműzött asszonyt, mert – ahogy ő maga fogalmaz – „*Az Eöcsem Feleségét Kökényne öltében föl hasigatta*”. Úgy vélem, a szegedi lakos maga írhatta a feljelentést, nem vette igénybe más írástudó személy (például egy írnok) segítségét. Az írásból nem derül ki, hogy az írástudás

képességén kívül bírt-e például a latin nyelv ismeretével, noha használ olyan szót, mint az inkvizíció. Ez azonban nem bizonyító erejű, hiszen ebben az üldözéses, zűrzavaros időszakban a mindennapi szóhasználat részévé, a közemberek előtt is ismert szóvá vált az egyházi törvényszékre utaló latin szó. Más adat pedig nem lelhető fel ebben az – aláírással együtt – tizenöt soros fogalmazványban.

A boszorkányperek iratanyagában szerepel egy 1728 júniusában keletkezett levél is, melyet a makói tanács intézett a szegedi tanácshoz. Ebben a levélben egyébként a Makóról elűzött két asszonyról, illetve a tevékenységükről számolnak be. Itt aláírásként név nélkül annyi szerepel, hogy a makói főbíró és tanács írta a levelet. A makói levél nyelvjárási jelenségeit szintén figyelembe vettem, hiszen Makó és Szeged azonos nyelvjárási területhez tartozik.

1728 júliusából is van egy olyan levelünk, melynél két név szerepel az aláírásban: Podhradszky György főjegyző és Nagy Pál tanácsos. A vélt boszorkányok elleni vádak és „bizonyítások” egyre csak gyűltek idő közben Szegeden, ezért volt szükség a mihamarabbi intézkedések elkezdéséhez az iránymutatásra a főjegyzőtől. A levél Pozsonyban íródott, ugyanis ekkor kiküldetésben voltak a szegedi hivatalnokok. Nagy Pált a *Szeged története II.* kötetében (Vass 1985: 546) 1718-ban még segédjegyzőként tüntetik fel, 1728-ban tanácsosként bukkan elő a neve, 1745 és 1761 között háromszor láthatjuk nevét mint főbíró, illetve egyszer főbíró-helyettes, míg 1774-75-ben már rendőr-főkapitányi pozíciót töltött be. (vö. Berta 1995: 252. és Reizner III. 1899–1900: 90) Ha feltételezzük, hogy húsz éves kora körül kezdhette a segédjegyzőséget, akkor is csak 77 éves lehetett 1775-ben, tehát az időintervallum akár jónak is tűnhet, elképzelhető, hogy ennyi tisztséget töltsön be az élete során. Reizner (1899: 312) közlése nyomán tudjuk, hogy Podhradszky főjegyző felvidéki nemes ember volt, akit másutt (1899: 333) „fondorkodó és kapzsi tót”-nak nevez. A két névvel ellátott levél esetében az aláírás alapján úgy tűnik, maga a főjegyző írta a levelet. Azt nem tartom valószínűnek, hogy Nagy Pálnak diktálta volna, s hogy a tanácsnok jegyezte volna le. Vélhetően tehát itt inkább olyan jelenségek kerülhetnek elő, melyek nem a szegedi nyelvjáráshoz, hanem inkább a palóchoz kapcsolódnak.

Nagy Pál pályafutásának kapcsán itt ragadnám meg az alkalmat, hogy az alábbiakban egy kicsit részletesebben kitérjek a szegedi jegyzőség bemutatására is.

Több szakirodalomban (Vass 1985, Berta 1995, Reizner 1899–1900) is olvasható az, hogy a szegedi tanács 12 tagú volt, de gyakori volt az is, hogy a belső tanács 15 tagból állt. Ennek az eltérésnek az volt az oka, hogy a főbíró, főjegyző és főügyész egy időben lehetett tanácsnok is (így 12 fő), viszont ha a szenátorok mellett ezt a három tisztséget másik három különböző személy töltötte be, akkor lehetett a tanács száma nagyobb is. Így tehát nem meglepő, hogy a tisztségek közötti átmenet (jegyző, tanácsnok, főbíró stb.) lehetséges volt, tulajdonképpen a segédjegyző, aljegyző, jegyző pozíció egyfajta kiugrási lehetőség is volt a tanács tevékenységében részt vevők számára. Ahogy a *Szeged története II.* (Vass 1985: 546) lábjegyzetes megjegyzésében utalnak rá, más városokban, úgymint Székesfehérvárott vagy Győrött a szakképzett tisztviselők és a szakképzetlen szolgálattevők között egyértelmű különbséget tettek. Ez tehát azt jelenti, hogy a jegyzői és tanácsnoki titulus egyszerre való birtoklása nem volt megengedett más városi magisztrátusokban. Szegeden továbbá 1720-tól tudunk az aljegyző (vicenotárius) tisztségéről is. Ez azért volt egy fontos tisztség, mert a jegyzőt 1720 után nevezték el főjegyzőnek, aki a város politikai kérdéseit irányította, míg az aljegyző vette át a város jegyzői hivatalának vezetését. Ő volt az, aki a fogalmazási munkákat végezte, de a városi irattár és levéltár kezelése is az ő hatáskörébe tartozott. (Vö.: Vass 1985: 546–7)

1731-ben és 1742-ben is hoztak arról rendeletet, hogy a fő- és aljegyző amint tanácsnoki pozíciót szerez, jegyzői hivatalát meg kell szüntetnie. Lényegében tehát ezáltal szabályozták a jegyzők hivatali előrelépését. Az általam vizsgált időszakon kívül, 1786-ban vált ketté a jegyzői hivatal a tanácsülési és a törvényszéki jegyzői hivatalra. Ez azért lehet érdekes, mert 1786 előtt még a tanácsülési jegyzőkönyvekbe vezették a bírósági perek ítéleteit is. (vö. Berta 1995: 24. és Vass 1985: 548)

Egyes városi tanácsok egyébként jogi ismereteket, latin és magyar, egyes helyeken német nyelvtudást követeltek meg a jegyzőtől. (Vass 1985: 547) A jegyzőt ugyanúgy évről évre választották meg, mint a város főbíráját, illetve a tanácstagokat. A jegyzői hivatást nagyon fontosnak tartották, nélküle nem tartottak ülést, a jegyző írta le a vallomásokat, ő használta a városi pecsétet, ő állította ki a jogérvényes ítéleteket. (Vö. Barta 1892: 3)

Mindezek alapján is látszik, hogy valóban egy magasabb műveltségi szinten álló személy tölthette csupán be ezt a pozíciót, azaz bírtak az írni és olvasni tudás képességével, ismerték a hivatalos regiszterben jellemző latin nyelvet, a jogi nyelvre jellemző szakkifejezéseket. Hogy ezen túl mekkora műveltséggel rendelkeztek, azt viszont nem tudjuk.

A névsorok és az alkalmazott gyakorlat is azt mutatják, hogy ezek a személyek férfiak voltak. Így a korpusz magyar nyelvű írásai alapján csak az egyik nem nyelvhasználatára tehetünk megállapításokat és csak bizonyos keretek között.

A következő névvel ellátott iratunk 1728 októberében keletkezett. Mihalovitsné Szubin Beda szegedi lakos latin nyelvű leveléről van szó, amit a királynak címeztek. A levélben panaszt emel a szegedi boszorkányüldözésekről, s kéri a királyt, adjon ki parancsot, hogy tudja magát védeni a tanáccsal szemben. Úgy véli, jogtalanul, egy félreértés miatt börtönözték be. Reizner leírásaiból arra következtettek, hogy a nő nem tartozott a szegény réteghez, hiszen a férje ezer forintot is felajánlott, hogy ne zaklassák ezekkel a vádakkal a feleségét, sőt egész vagyonával hajlandó lett volna érte kezességet vállalni. (Reizner 1899: 353) A latin nyelvű fogalmazvány betűtípusában nem íródott más szöveg, így az sem lehet elképzelhetetlen, hogy valóban a hölgy írta a levelet. Ezt azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen azon túl, hogy valószínűleg jómódúak voltak, az még nem jelenti azt, hogy írástudók is voltak. Továbbá ez a levél a magyar nyelvű kutatásom szempontjából nem releváns, annak ellenére sem, hogy lehetséges, hogy az írója nő volt.

Ezután a panasz után a király, III. Károly latin nyelvű levelében újabb vizsgálatot kért a szegedi tanácstól, ennek aláírásában három név szerepel: Carolus, Adamus Acsády, Elias Wanyechy. Ezt az iratot az előzővel együtt nem vizsgáltam, hiszen latin nyelvű, illetve nem is Szegeden keletkezett. Ez az irat egyébként ott jártamkor nem volt elérhető a levéltári anyagból, így ezt nem is tudtam megtekinteni. A király által kért jelentés viszont megvolt a Levéltárban, igaz, ennek a folytatása hiányzik, így ennek esetleges aláírása sem volt meg.

Az 1734 novemberében Kisgörögné elleni tanúvallomások rögzítő iratban szerepel három aláírás: Andreas Siskovitty szenátor, Ignatus Rakity szenátor, Joannes Széplaky komisszárius. Az aláírásokból úgy tűnik, mind a három férfi a saját keze írásával írhatta alá az iratot, mert mindhárom betűvezetése eltérőnek tűnik. Az aláírások betűit összevetve a hosszabb szövegrészekkel, úgy vélem, a komisszárius jegyezhette le a tanúk vallomásait. Széplaky 1747 és 1749 között már Szeged főbírája volt, a későbbi, 1737-es irat szerint pedig a belső tanács egyik tagja volt. Tehát írástudó, a magasabb műveltségi és társadalmi rétegbe tartozó személyről beszélhetünk esetében.

Az 1737 májusában keletkezett Búza Jánosné Molnár Ilona elleni tanúvallomásokban szintén található három aláírás: Josephus Pálfy szenátor, Joannes Széplaky szenátor, Joannes

Barcza nótárius. Barcza 1727-ben első tiszti főügyész, 1752-54-ben már főbíró volt, tehát nála is megfigyelhető, hogy egyre magasabb pozíciókat töltött be az idők során.

Az 1737. június 5-i dátummal ellátott iratban Franciscus Babarczy, Josephus Pállfi szenátor és Joannes Kerny neve olvasható. Babarczy Ferenc 20 évig volt a belső tanács tagja, közben pedig több évig volt kamarás. Négy évig kapitányi tisztséget is betöltött.² Pállfi szenátor 1760 és 1763 között szegedi tanácselnök volt, míg Kerny Jánost 1743-ban adószedőként emlegetik a *Szeged története II.* kötetében (Vass 1985: 552). Babarczy és Pállfi neve egyébként egy másik iratban is felbukkan még. Ez az említett irat 1744 decemberében íródott. Itt a harmadik név Muhoray Mihály, aki 1751-ben tanácsnok volt, illetve 1749-ben aljegyzői pozíciót töltött be. (Vö.: Reizner I.: 324. és Reizner III.: 48) Az 1737-es iratban mindhárom név mellett szerepel a manu propria jelzés is, míg az 1744-esnél csak Muhoray neve alatt olvasható. Összehasonlítva Babarczy és Pállfi neveit, a két iratban nem egyezik az aláírás (természetesen ebben az esetben azt is figyelembe kell venni, hogy egy ember aláírása gyakorta kétszer sem ugyanolyan). Az 1737-esnél az aláírások is eltérőnek tűnnek, tehát valószínűleg valóban a három személy maga írta alá. Ugyanez viszont nem feltételezhető az 1744-es iratban, ott inkább úgy tűnik, egyetlen kéz írta a másik két nevet is alá. Egyértelműen eddig nem tudtam eldönteni, hogy ki lehetett a lejegyző, de az eddigi adatok és a nevek összehasonlítása alapján az 1744-es esetében vélhetően Muhoray, míg az 1737-es irat esetében talán Kerny. Nyilvánvalóan nehezíti a kérdést, hogy az aláírás nagyon csekély összehasonlítási alapot nyújt (szemben például akár csak egy pár soros írással is), továbbá az említett két irat betűvezetése, képe alapján eddig nem tudtam az aláírást nem tartalmazó iratok kezeihez sem sorolni őket. Mivel a tisztségek közötti átjárhatóság is biztosított volt Szegeden, ez a tény sem könnyíti meg, hogy eldöntsük, mely személy jegyezhet le az iratokat.

Ahogy láthatjuk, néhány esetben valóban kiderül, hogy ki volt a lejegyző, egyéb információ azonban eddig nem derült ki róluk számomra, így a hivatali pozíciójuknál fogva is, egyöntetűen magasabb műveltségi szintet tulajdonítottam nekik. Természetesen abban lehet eltérés, hogy ki a gyakorlottabb, illetve ki a kevésbé pedáns tollforgató, így írnok és írnok között is lehet különbség. Ezt a megkülönböztetést viszont nem lett volna célszerű ebben a vizsgálatban figyelembe vennem.

² Vö.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/006_a_torok_kiuzesetol.htm

4.1. A jegyzők számának meghatározása

Ha meg akarnánk határozni, hogy hány jegyző vagy írnok készítette az iratokat, érdemes lenne olyan metodikát választani, ami a régebbi korok nyelvemlékeinek esetében is segített. Haader Lea, kiváló nyelvtörténészünk a Gömör-kódex kezeinek meghatározása kapcsán állított fel olyan szempontrendszert, ami segített a kezek elkülönítésében. Ezek a következők: 1) helyesírás, hangjelölés, 2) sorvégi elválasztás, 3) a szöveg tagolása, 4) nyelvjárási kép, 5) esetleges hibák jellegzetességei. Ami azonban működőképes a XVI. századi kódex(ek) esetében, nem feltétlen lesz sikeres a XVIII. századi hivatalos iratok esetében. Ez azonban nem meglepő, hiszen egészen másféle szövegekről van szó, de úgy vélem, mégis van az öt szempont közül olyan, ami jól hasznosítható az én korpuszom esetében is. Először azonban tisztázzuk azokat a szempontokat, amelyek kevésbé hasznosíthatók jól az én korpuszom esetében!

A helyesírás tekintetében elmondhatom, hogy általános jelenségnek tűnik a teljes hasonulás kiejtés szerinti írásmódja (például *vallya*), a betűkettőzések (például *búzájátt*), rövidítések (főként a latin szavak és a magyar határozóragok esetében), illetve gyakori megoldásként értékeltem a néma *h* meglétét, mely szinte kivétel nélkül előbukkant az összes iratban. Véleményem szerint ez egy olyan jelenségnek tekinthető, melynek valószínűleg szépírássági jelentősége lehetett (úgy, mint például az ablatívuszi irányú határozóragok utolsó mássalhangzójának megkettőzése). Természetesen nem vitatom, hogy a helyesírás vizsgálata biztosan érdekes eredményeket hozna, azonban a jegyzők számának megbecslésében nem játszik olyan nagy szerepet.

A hangjelölés esetében már nem találkozunk olyan esetekkel, mint a régi kódexekben: a *cs*-t már nem olyan hangkapcsolatokkal jelölik, mint a *c*, *ch* vagy *cz*, a *k*-t is mindig *k*-val írják korpuszomban. Ha van is a mai jelölésünktől eltérő írásmód – mint például a *j*-t *i*-vel jegyző írnok esete –, az sem tekinthető egységesnek, hiszen az iraton belül is van ingadozás. Továbbá a magánhangzók sem vizsgálhatóak ebből a szempontból, hiszen az is jellemző a boszorkányperek irataiban, hogy nem következetes a magánhangzók jelölése. Akár egy iraton belül is lehet eltérés, ráadásul például ugyanabban a szuffixumban: *fatensztil* ~ *fatensztil* (3. irat) Lényegében tehát nem jellemző, hogy bizonyos betűket más betűkkel jegyezzenek a lejegyzők, más esetekben pedig következtetlenségek látszanak, így a hangjelölés nem adhat sok információt számunkra.

A szövegtagolás kapcsán érdemes figyelembe vennünk az iratok regiszterét. Mivel hivatalos iratokról van szó, így a tanúvallomások, vallomások tagolása viszonylag egységesnek tekinthető. Előfordul az is, hogy egy-egy mondat, tagmondat kimaradt a lejegyzésből, ezeket utólag szúrták be vagy a sorok közé, vagy oldalra, ahol maradt még ki hely. A szövegtagolás kapcsán azonban nem igazán beszélhetünk egyéni megoldásokról, így ez a szempont szintén nem tekinthető túlságosan gyümölcsözőnek. Úgy vélem, ide kapcsolhatom az esetleges hibák jellegzetességeit is, hiszen vélhetően a gyors írás következtében is kimaradt néhány szó, esetleg tagmondat, mondat. A hibák típusából az is látszik, ha másik kéz végzett javítást az iratban, de ez csak egy-egy betűre vagy szóra terjed ki, így ebből nem is lehet semmit megállapítani. Az önjavítások általában nem helyesírási vonatkozásúak, hanem többnyire a megkezdett tagmondatot teszik helyessé.

Amint látszik, az írnokok elkülönítésére nem minden szempont használható fel, de kettő mégis van, ami részben vagy teljesen a segítségünkre lehet. A sorvégi elválasztás azokban az esetekben használható fel jól, ahol a lejegyző következetesen használja a jeleket. Azoknál az iratoknál nyilvánvalóan nem működik, ahol egyszer használja, máskor pedig egyszerűen elhagyja az elválasztás jelét – az iraton belüli következetlenség egyik jelének is tekinthetjük ezt. Van olyan irat, ahol a mai szokványos jel helyett két vesszőt használ a lejegyző és ezt következetesen meg is tartja. Ez azonban csak néhány lejegyző esetében található meg. Többségében az mutatható ki, hogy ahol használnak elválasztójelet, az a mainak megfelelő. Továbbá megjegyzendő, hogy a nem szokványos elválasztás típusához tartozik az is, amikor a sor elején mássalhangzó-torlódással írják a szavakat. Ez szintén csupán elvétve található meg, három-négy irat esetében tapasztalhatunk ilyet. Összességében úgy vélem, ez a szempont csak részben lehet eredményes, ugyanis ebben is fellelhető a következetlenség, mely alapján nem adhatunk biztos válaszokat. Igaz azonban az is, hogy ha valahol hiányzó jelölést tapasztalunk, az is lehet árulkodó, az is lehet egyfajta mutatója a lejegyző figyelmességének, esetleg műveltségének.

Mindezek alapján tehát úgy vélem, leginkább a nyelvjárási kép megrajzolása az, ami egészen bizonyosan segítségünkre lehet egy ilyen vagy hasonló jellegű vizsgálatban. A nyelvjáráshoz kapcsolható jelenségek kiszűrése azonban e korban még okozhatnak meglepetéseket. Az alábbiakban a szegedi boszorkányperekben fellelhető nyelvi és nyelvjárási adatokat kívánom tehát bemutatni.

5. A szegedi boszorkányperek nyelvjárási képe

5.1. A nyelvjárási jelenségek kiválasztása

Mivel a szegedi iratok esetében egyértelműen ismerjük a keletkezési helyet és időt is, így feltételeztem, hogy - noha hivatalos iratokról lévén szó - a szegedi dokumentumokba is beszüremkedtek a szegedi nyelvjárás emblematikus sajátosságai. Elsősorban az *ő*-zés megjelenését feltételeztem a vallomásokban és tanúvallomásokban. Lényegében a Bárczi által is felvázolt aszcendens munkamódszer alapján dolgoztam, azaz a mai nyelvjárási állapotból indultam ki, s megpróbáltam – ha nem is mindegyik, csupán – néhány részletét a helyi anyagon felvázolni a nyelvjárás múltját. (Vö. Bárczi 1956: 320)

Ahogy az *ő*-zött adataimat átnéztem, feltűnt, hogy olyan jelenség is szerepel egyes iratokban, mely elvileg nem lenne várható Szeged nyelvjárásában, így a vizsgálat során más mai nyelvjárások jellegzetességeit is figyelembe kellett vennem. Egészen pontosan az illeszkedéses *ő*-zés adatairól van szó, melyről tudjuk, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió sajátossága. Ekkor felvetődött bennem a kérdés: van-e még egyéb olyan nyelvjárási jelenség, ami a nyugat-dunántúli vagy esetleg más nyelvjárási régióhoz kapcsolódik? Így egyéb fonetikai váltakozásokra is kíváncsi lettem, ezek megléte is kiszűrhetőnek bizonyult az iratokból. Így a következő váltakozásokat vettem figyelembe a magánhangzók köréből: *á* utáni *o*-zás, erős *í*-zés, erős *l*-ezés, explozív *gy*-zés, *ty*-zés, a főnévi igenév képzőjének *-nyi* és *-nya* formája. Azért választottam ezeket a jelenségeket, mert az előzetes becslésem alapján úgy véltem, ezek többször is előfordulnak, s különlegességük miatt is célszerű volt a vizsgálat alapjává tenni őket. Nyilvánvalóan ezek mellett szükséges volt az egyéb nyelvjárási jelenségek kiszűrése is a korpusz nyelvjárási képének megrajzolásához. Ezt azonban már nem kívánom teljes részletességében bemutatni, csupán rá szeretnék világítani, hogy milyen megállapítások tehetők a hivatalos iratokkal, illetve a lejegyzőkkel kapcsolatban.

Alapvetően tehát olyan nyelvjárási jelenségekre koncentráltam, melyek kiválasztása nem jelentett különösebb nehézséget. A többi váltakozás kiválasztásában a gazdag nyelvjárástörténeti, illetve történeti szociolingvisztikai munkák voltak segítségemre, továbbá – ahogy utaltam már rá – a korpusz alapján is látszottak bizonyos tendenciák. A dunántúli nyelvjárási régiókra jellemző tulajdonságok tisztázásában a *Magyar Dialektológia* volt segítségemre.

5.1.1. Az *ö*-zés jelensége

Mielőtt a korpuszban fellelhető *ö*-zés bemutatására rátérnék, érdemes kicsit elidőzni annál, hogy a magyar nyelvjárásokban különböző típusok mutatatók ki az *e* (*ë*) ~ *ö* váltakozás tekintetében. Az *ö*-zés esetében az alábbi típusokról beszélhetünk: 1. független: hangtani helyzettől függetlenül a zárt *ë* helyén *ö* áll, ez alól pedig kivételt képeznek az egytagú szavak: *lë, në, ëgy*. A független *ö*-zés a Dél-Dunántúlra, a Duna-Tisza közére, Szeged vidékére, illetve Szenc környékén, Erdélyben, Udvarhelyszéken jellemző. A 2. típus a hangsúlyos, amely azt jelenti, hogy elsősorban hangsúlyos szótagban található *ö*-zés: *lölköm, öspörös*. Ez leginkább a nyugati nyelvjárásokban tekinthető jellemző jelenségnek. A 3. típus a hangsúlytalan *ö*-zés, mely esetében nem az első szótagban, hanem toldalékban, kötőhangban jelentkezik a nyelvjárási sajátosság (*lölök, édös*, illetve *l* előtti *ö*-zés: *nézöl.*). Ez a típus főként a magyar nyelvjárásterületek nyugati, déli részére, illetve Abaújban jellemző, de kisebb gyakorisággal a nyelvterület egyéb részein is felbukkan. Az illeszkedéses *ö*-zés szintén a toldalékban tapasztalható, de különlegessége miatt mégis kiemelném: az első szótagi *ö, ő, ü, ű* után toldalékban (*fülö, ütöttö, kötvö*) figyelhető meg, és a nyugat-dunántúli nyelvjárás specifikuma. (vö. Kiss 2001: 336–7)

5.1.1.1. Az *e* (*ë*) ~ *ö* viszonya a korpuszban

A vizsgált 85 iratból 44-ben fordult elő *ö*-zés, és az arányokat tekintve elmondható, hogy az *ö*-zött alakok száma nem volt kirívó. Gyakran csupán egyetlen adat fordult elő egy-egy iratban – a 44 irat közül 19 esetben mondható el ez.

A tőszóban hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is előfordult *ö*-zés (itt álljon csak néhány példa): A) hangsúlyos helyzetben: *böcsületes* (4), *bötük* (50), *köll* (37), *lölte* (61)

B) hangsúlytalan helyzetben: *messzöl* (5), *hitvős társa* (27), *örög ember* (37).

Az *ö*-zés a szuffixumokban is előfordult: *nemzetös* (61), *mérészölt* (41).

Az említett illeszkedéses *ö*-zésre a következő példákat mutatnám be (a teljesség igényét itt is mellőzve): *öszvö vervén, tülö, köpüjő* (75), *ennek előttö* (73), *bele ütöttö* (46).

Az asszociatív *ö*-zés is illeszkedéses eredetű, erre is találhatunk példát – igaz itt is kevés eset fordul csak elő: *örög ember* (37), *őkött* 'öket' (27), *lölködöt* (79).³

A tőszavakban jelentkező *ö*-zés példái közé sorolandók a *tesz*, *lesz*, *vesz* igék egyes szám harmadik személyű múlt idejű alakjai. Természetesen a korpuszban is előfordultak ezek az igék. Szathmári (1968: 418) állítása szerint a XVI-XVII. századi grammatikákban a *tett*, *lett*, *vett* szavak általában mindenütt *ö*-vel jelentkeznek, egy-két nyelvtanírót (Szenci Molnár Albert vagy Pereszlényi Pál) kivéve, a gyakorlatban az *ö*-ző az uralkodó forma. Papp (1961: 212) már korábban megállapította, hogy a *tött*, *lött*, *vött* alakok *ö*-zése „a legteljesebb mértékben hozzátartozik a deáki nyelvhasználat hangállományához”. Ezek az adatok nem is tekinthetők tulajdonképpen *ö*-zésnek a XVI. századi deáki nyelvben, sokkal inkább az *e*-ző alakok túltengését kompenzálандó terjedtek el. Tehát lényegében azt mondhatjuk, hogy a fentebb említett *ö*-zést mutató igék a deáki szociolektus részei lehettek, a hivatalos iratokban való felbukkanásuk nem nélkülözi az előzményeket sem.

A szegedi típusú nyelvjárásban a fentebb említett igéket is *ö*-zik. Mivel ezek az igék tipikusan olyan adatok, melyek – ahogy látható is – közös pontnak tekinthetők az írnoki norma és a nyelvjárás között, így ezek nem alkalmasak arra, hogy a kettő közötti különbségekre rávilágítsunk, de nem is kell őket figyelmen kívül hagynunk. Továbbá megjegyezném, hogy ugyanabban az iratban (78) egymás alatt szereplő két kérdésben mind a labiális (*lött*), mind az illabiális (*lett*) magánhangzóval rendelkező alak szerepelt. Ez a kettősség megfigyelhető több iratban is, így lényegében elmondható, hogy a XVIII. század első felében keletkezett iratokban az *ö*-ző uralkodó forma megbomlott, már vegyesen fordulnak elő ezek a szavak. Az ezekben előforduló *e*-zés mutathatja a nyelvjárási jelenség kerülését is, de lehet az illabiális magánhangzó magyarázata az is, hogy a lejegyző anyanyelvjárásában is az illabiális a meghatározó.

Ahogy korábban már utaltam rá, a szegedi független *ö*-zés képébe egyedül a fentebb említett illeszkedéses *ö*-zés nem illik, mely eredetileg a nyugat-dunántúli nyelvjárásra jellemző. Összesen 8 iratban található ilyen típusú *ö*-zés, az alábbiakban részletesen ezek az adatok láthatók.

³ A *lélek* *ö*-zése a következőképpen lehetséges még: *lelködet*, *lölködöt*. Így egyrészt a tárgyrag előtti E/2. személyű birtokos személyjelben jelentkező *ö*-zés miatt a szuffixum előtti *ö*-zés, másrészt a tárgyrag felé haladva, az előreható asszociatív *ö*-zés kategóriájába is besorolható a szó.

Illeszkedéses *ö*-zéses adatok: *ennek előttö, bele ütöttö* (46), *előttö való heten, ennek előttö, ennek előttö, öszvö vonyattattak, tülö, tülö* (73), *be öntöttö, ennek előttö, ennek előttö, köpüjő, öszvö állott, öszvö allyanyi 'összeállni', öszvö hajtogatván, öszvö ott sem akart állonyi, öszvö vervén, tülö, vert öszvö* (75) *annak előttö, annak előttö, ennek előttö* (79), *förösztöttö* (80), *felolo 'felöle', belölö* (82), *tülö, öszvö huzván, öszvö huszták, ennek előttö, annak előttö a szeme közö 'közé', ennek előttö, ennek előttö* (83), *előttö* (84).

A névutókkal korreláló személyes névmás (14 db *előtte*, 1 db *felöle*, 1 db *közé*) összesen 16-szor szerepelt, míg a határozószói személyes névmás ötször fordult elő (négy darab *tülö*, egy darab *belölö*), míg három esetben az ige, 9 esetben az igekötő végén szerepelt az *ö*. A *köpüjő* szóban a birtokos személyjel minőségi jellegű változása ritkának számít, de mindenképp illik a szabályrendszerbe. A *közé* névmás esetén viszont meglepő ez az előfordulás, hiszen itt a toldalék jellege miatt szokatlan a labializálódás.

Mi magyarázhatja, hogy a Szeged vidékén egyáltalán nem várt illeszkedéses *ö*-zés mégis megjelenik?

Természetesen felmerülhet lehetséges magyarázatként, hogy a kihallgatások során a vádlott vagy a tanú szájából hangzottak el az illeszkedéses adatok. Ebben az esetben az írnok szó szerint jegyezte le, amit hallott a vádlott vagy a tanú szájából. Feltételezhetően már akkor is az elhangzottak hű visszaadására törekedhettek az írnokok. Hódi Györgyné (79., 80., 82. irat) kapcsán Gyöngyös és Derecske, Bordás Mihályné (73. irat) esetében pedig Győr megye neve merült fel. A többi vádlott esetében nem egyértelmű, hogy honnan is származhatnak, mert a vallomásokból, egyéb leírásokból nincs pontosabb utalás rá. A *Magyar Dialektológia* a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz a következő nyelvjáráscsoportokat sorolja: északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési, egyes vélemények szerint a göcseji. (Kiss 2001: 267) Gyöngyös és Derecske nem a nyugati régiókhoz tartozik, hiszen Gyöngyös Heves, míg Derecske Bihar megyéhez tartozott és tartozik máig is. Egyedül Győr megye található a Dunántúlon, de az az észak-dunántúli nyelvjáráscsoportok területén helyezkedik el. Ezek alapján úgy gondolom, hogy nem a vádlott/tanú nyelvhasználatában jellemző illeszkedéses *ö*-zésről lehet szó. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más jelenségek kapcsán ne lehetne ennek ellentétét feltételezni.

A másik lehetséges magyarázat abból adódik, ha nem a vádlottak nyelvhasználatából, hanem a lejegyzőjéből/lejegyzőkéből indulunk ki. Lehetséges, hogy a nyugat-dunántúli

nyelvjárási régióból származó jegyzőről van szó, ami azért sem lenne meglepő, mert a XVI-XVIII. században nagymértékű népmozgalmi változások zajlottak le az ország középső és déli területein. A törökök dúlása után néhány mezőváros (például Szeged) kivételével az alföldi területek elnéptelenedtek. Benkő (1957: 86) szerint a XVIII. században a Dunántúl nyugati és középső részéről és a palóc területekről érkeztek betelepülők az ország középső részére. Ezt pontosítanám Szabó Ferenc megállapításával, aki szerint a következő területekről indult meg a vándorlás a középső, illetve déli régió felé: Dunántúl, Felvidék, Szabolcs és Szatmár térsége, valamint Erdély. (Szabó 2008: 37) Ezek a népmozgalmak a magyar nyelvterületeken új nyelvjárási helyzetet eredményeztek, hiszen a legkülönbözőbb nyelvjárástípusok keveredését tették lehetővé. (vö. Benkő 1957: 84–5) Ha tehát ebben az időben a perek lejegyzői Nyugat-Dunántúlról érkeztek, a szövegekben megőrződhetett az illeszkedéses *ő*-zés az anyanyelvjárásukra jellemző specifikumként. Mindezt alátámaszthatja az is, hogy Reizner szerint a tanács tagjai igyekeztek idegen vidékről érkező jegyzőket alkalmazni. (vö. Reizner III.: 70) Továbbá az közelebbi vizsgálat nélkül is jól látszik, hogy ezek az iratok a kézírást tekintve nagyon is hasonlóak egymáshoz, tehát feltételezhető, hogy egy, esetleg két kéz munkájáról lehet szó.⁴

Az *ő*-zéssel kapcsolatban összességében azt mondhatom el, hogy a mai nyelvjárási pótkompetenciánk alapján elvárt *ő*-zés igen kis mértékben jelenik meg a választott korpuszomban. Németh Miklós (2004: 32) az 1717 és 1723 között keletkezett iratokat vizsgálva szintén arról számolt be, hogy az *ő*-zhető szótagok közül mindösszesen csak 3,6%-ban fordult elő ténylegesen az *ő*-zés. Vélhetően a boszorkányperekben is az játszott szerepet, hogy az írnokok egyszerűen kerülték az *ő*-zést, ez viszont nem jelenti azt, hogy ne maradhatott volna egy-egy *ő*-ző változat a szövegekben, a hivatalos regiszterbe így is beszüremkedhetett a nyelvjárási forma.

5.1.1.2. A labiállissal szembeni illabiális *e*-zés

Ha a labiális nyelvjárási jelenség kis mértékben való jelentkezésének az az oka, hogy az írnokok tudatosan vagy legalábbis félig tudatosan kerülték a szegedi (illetve az illeszkedéses *ő*-zés miatt a nyugat-dunántúli) nyelvjárásra jellemző *ő*-zést, akkor az is bizonyíthatja ezt a tendenciát, hogy az eredetileg várható helyeken megjelennek a labiállissal szembeni illabiális *e*-zés példái. Az illabiális *e*-zés néhány adata: *fürösztettek is*, *hüvesre* (3), *háta meghett* (10a),

⁴ A bizonytalanság abból fakad, hogy a 84. irat egyik felében a tinta nagyon kifakult, míg a másik felében nagyon erőteljesen látszik a lejegyzett szöveg.

felött (16), *erdöken* (30), *Hódy Györgyét* (79), *ördönges* (83), *főledeb* 'fölöttébb' (84). Megjegyzendő, hogy azoknak a szavaknak a száma, melyekben labiálist várnánk, de illabiális szerepel, viszonylag kevésnek mondható. Inkább az tekinthető nagyobb számúnak, ahol lehetséges lenne az *ö*-zés, mégis inkább a mai sztenderdnek is megfelelő forma nyer teret.

Amint a példák is mutatják, nemcsak a toldalék előtt található illabiális magánhangzó, hanem például hangsúlyos szótagban is (*meghett, felött*). Ahogy korábban már utaltam rá, azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a labiálissal szembeni illabiális *e*-zés jelentkezésének akár nyelvjárási forrása is lehet, nem feltétlenül csak az úgynevezett túlkompenzálásról lehet szó – erre kicsit később még visszatérek.

Mai nyelvjárási tudásunk szerint Szegeden a *meg* és *fel* igekötők többnyire *ö*-zve jelentkeznek a tájnyelvben. A boszorkányperekben egyetlen egyszer sem fordult elő a *meg* igekötő labiális változata, sem az ige előtt, sem az ige utáni pozícióban. A *fel* igekötő a mai köznyelvünkben váltakozó alaknak számít. A szegedi iratokban mindössze kilencszer szerepelt a *föl* igekötő, ötször fordult elő a *följebb* határozószó, egy alkalommal a *főledeb* 'felettébb', szintén egyszer a *fölszóval* 'fennhangon'. A *Fölföldi* tulajdonnévben szintén a labiális változat mutatkozik, viszont a *felség* köznévből egyszer sem szerepel felső nyelvállású alak. A *felső* ~ *fölső* kapcsán azt találtam, hogy a *felső* javára történik elmozdulás (mind a *Felsőváros* elnevezés előtagjaként, mind határozószói funkcióban.)⁵

Ahogy fentebb már említettem, felmerülhet, hogy talán az írnokok azért alkalmazták az *e*-ző alakokat, mert anyanyelvjárásuk olyan területhez kapcsolódhatott, ahol eleve az illabiális az elterjedt. Mindez azonban nem jelenthető ki egyértelműen, mert van átfedés az *ö*-ző (ebben nincs az illeszkedéses *ö*-zés) és az *e*-zést mutató iratok között (15a, 16, 27, 41). Továbbá az illeszkedéses *ö*-zés is szerepelt az *e*-zést is tartalmazó iratokban (75., 79., 83. és 84), tehát az adatok alapján az erősebb *ö*-zés nem zárja ki az illabiális *e*-zést sem.

Láthatjuk tehát, hogy a szegedi korpuszom nem sok *ö*-ző alakot mutat be, az összes *ö*-zhető szótagnak tulajdonképpen csak a töredékéről van szó. Úgy gondolom, az *ö*-zést és az *e*-zést mutató iratok közti átfedés, illetve a sztenderdben is váltakozó párok közül az illabiális alakok irányába történő elmozdulás is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a jegyzők az *ö*-zést egyértelműen kerülték. Németh alapos kutatása nyomán úgy véli, hogy az 1717–1723 között keletkezett szegedi iratokban tapasztalt hasonló folyamat a spontán sztenderdizációs

⁵ A 13. iratban mind a *Felső*, mind a *Fölső* megtalálható, ráadásul egymás után a két szó, s egyik sincs kihúzva. Ez feltehetőleg az önjavítás egyik esete.

törekvések egyik eleme, melyet úgy tűnik, a további időszakban, jelen esetben 1744-ig biztosan folytattak az írnokok. Szerencsére azonban ezek a folyamatok még nem annyira erősek, hogy a nyelvjárásiasság ne tudna át- áttörni rajtuk.

5.1.1.3. Az *e ~ ě ~ é* viszony problematikussága

Úgy vélem, az *ő*-zéshez szorosan kapcsolódó zárt *ě* megjelenéséről érdemes itt szólnom, igaz, itt most nem az illabiális-labiális szembenállás a meghatározó. A vádlottnak vagy tanúnak feltett kérdésben gyakorta látható az *é* az *e* kérdőszócska helyén – *Tudgyaé, lattaé, hallottaé* (75), *nappalé* (79), *szerénté* 'szerint-e' (12) stb. –, amelynek többféle magyarázata is lehet. Többek között a szegedi típusú nyelvjárásban az *e* kérdőszócska zártabbá válhat, így elképzelhető, hogy a zárt *ě* jelölését oldotta meg így a lejegyző, s akkor korabeli kiejtésbeli *ě*-zést is feltételezhetünk. De felmerül a kérdés, hogyha bizonyos szavak esetében a jegyzők jelölik a kérdőszócska zártságát, akkor a többi lehetséges helyen miért nincs jelölés? Úgy tűnik, az esetek nagy százalékában inkább ékezet vagy bármiféle jelölés nélkül szerepel a kérdőszócska, sőt ez azokra a szavakra is érvényes, ahol elméletileg lehetséges lenne a zárt *ě* megjelenése.

Egyébként az *e* helyén jelentkező *é* a *neki, vele* típusú szavakban, a *be/bele* igekötő, továbbá a *-beli* melléknévképző esetében népies vagy régies hatást kelt az *Értelmező Kéziszótár* szócikkei szerint, s sűrűn elő is fordul a vizsgált iratokban.

A *le* igekötő és a *legyen* felszólító módú létige különböző formáiban is megtalálható az *é*-s változat. A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: *lé mondot* (14), *lészen* (15a), *légjen* (19). A *le* igekötő és a *legyen* létige esetében szintén lehetséges a zárt *ě*, tehát akár ennek jelöléseként is magyarázhatnánk az ékezet megjelenését. Mivel azonban a szegedi tájnyelvben a *lěgyěn lěgyön* alakban realizálódik, inkább azt tartom elfogadhatóbbnak, hogy a korábban látott régies hatást keltő *é*-s alakról lehet itt szó. Az igekötő kapcsán viszont a zárt *ě* *é*-ként való jelölése tűnik elfogadhatóbbnak.

A zárt *ě* fonémának az ejtése sokszor közelít a köznyelvi *é*-hez – ezt több szociolingvisztikai interjú lejegyzése során figyeltem meg –, így ha a jegyző ilyen fonémát hallott, lejegyezhetette *é*-s formában az adott lexémát/morfémát, illetve saját nyelvhasználatának is lehetett aktív fonémája az *ě*. Mindamellet az *é*-hez való hasonlóságból kifolyólag az *é* betű alkalmas lehetett az *ě* fonéma jelölésére is. Tehát lényegében úgy tűnik – mai nyelvjárási tudásunkat egybevetve az adatokkal –, hogy szerepel mind az *ě*, mind a

köznyelvi é a periratokban, de azonos jelöléssel (és következtlenül). Természetesen ez a következtetés nagyon óvatosan kezelendő, hiszen nincs rendelkezésre álló hangzó anyagunk az ellenőrizhetőség számára.

5.1.2. A dunántúli nyelvjárási régióra jellemző egyéb jelenségek

Az illeszkedéses *ő*-zés lényegében egy kiindulási pont volt a további jelenségek vizsgálatában. A következő jelenségek bukkantak még fel a szegedi iratokban: *á* utáni *o*-zás, erős *í*-zés, erős *l*-ezés, explozív *gy*-zés, *ty*-zés, illetve a főnévi igenév képzőjének mai sztenderd formáján kívüli alakok. Lássuk ezeket a jelenségeket kicsit részletesebben is!

5.1.2.1. *Á* utáni *o*-zás

Mielőtt az *á* utáni *o*-zásra részletesebben rátérnék, néhány szót említenék az *a* ~ *o* hangviszony alakulásáról is. Egyes XVII. századi nyelvtaníróinknál is szerepet játszott az *a* ~ *o* hangviszony váltakozása, noha többnyire felléptek ellene (legalábbis a szabályalkotások, illetve javaslatok szintjén). Papp (1961: 217) a XVI. századi deákok nyelvhasználatát vizsgálva arra jutott, hogy a zártabb formák alkalmazása (nemcsak az *o*-zás, hanem az asszociatív *ő*-zés kapcsán is) ritka a deákok írásaiban. Lényegében ezek ugyanúgy nem tekinthetők az akkori norma részének, mint manapság.

A boszorkányperek szövegeiben szintén találhatunk példákat az *a* ~ *o* váltakozására, illetve az *á* utáni *o*-zásra is. Felmerül természetesen az a kérdés, hogy mi magyarázza e hangviszony változatainak különböző fonológiai, morfofonológiai helyzetekben való megjelenését, ha a szegedi nyelvföldrajzi tulajdonságokkal tisztában vagyunk. A magyar nyelvterület középső részei ugyanis kimaradtak az *á* után jelentkező *o*-zás fejlődéséből, de a Dunántúl és az erdélyi Mezőség területein a változás egymástól függetlenül is végbement. Benkő szerint a jelenség a Dunántúlon már a XVI. század második felében, míg Erdélyben a XVII. században jelent meg, sőt a XVIII. század közepén már minden keleti nyelvjárástípusban általános volt. (vö. Benkő 1957: 91–2.)

Az *á* utáni *o*-zásra néhány példa a korpuszból: *leánykámot* (61), *házos társul* (68), *megh tanítanálók* (70), *eő szerszámo*, *láttode* 'láttad-e?', *gyermek ágyos lévén* (79) stb.

Amint látszik is az iratok számából, nemcsak azok érintettek az *á* utáni *o*-zásban, ahol az illeszkedéses *ő*-zés adatai szerepelnek, hanem azok is, ahol nem található ennyire markáns jelenség. A nyolc irat közül négy (75, 79, 80, 83) érintett ebben a jelenségben.

Mindennek fényében ugyanakkor nagyon érdekes, hogy az $o > a$ nyíltabbá válási folyamat is tetten érhető a szövegekben, ami a XVIII. századi Mezőség legnagyobb részén már elterjedt volt. Az általam kiemelt nyolc irat közül ötben (73, 75, 76, 79, 83) szerepelt *a*-zott forma is! Fontos azonban, hogy ezekben az iratokban legtöbbször a tárgyrag, illetve a többes szám jele előtt szereplő magánhangzó vált nyíltabbá, hangsúlyos szótag egyszer sem volt érintett a változásban.

Mivel mindkettő folyamat érvényesül a szövegek példáiban, ez felvet néhány kérdést. A Mezőség nyugati területén a részleges *a*-zás mellett az *á* utáni *o*-zás is megjelenik, tehát nem lenne meglepő az iratok közti egybeesés, s gondolhatnánk azt, hogy a Mezőség területéről érkezett az írnok. Azonban ezen a területen egyáltalán nem jelenik meg illeszkedéses *ö*-zés, ez viszont egyértelműen erősebb és kiterjedtebb jelenségnek bizonyult mind az *a*-zásnál, mind az *o*-zásnál. Az *a*-zott öt irat közül négy tanúvallomás volt, csak egyetlenegy volt önvallomás. Ha ezt figyelembe vesszük, elképzelhető, hogy ez okozza a látszólagos ellentétet, hiszen az is lehetséges, hogy az iratban érvényesülnek mind a mezősegi, mind a nyugat-dunántúli nyelvjárás sajátosságai is. Az önvallomás esetében nem derült ki számomra sem az iratból, sem a történeti leírásokból, hogy Búza Jánosné honnan is származott, továbbá a tanúk esetében sem nyilvánvaló a származás. Így ez továbbra is bizonytalanságot mutat, de úgy vélem, ez lehet a kettősség magyarázata.

Érdekesnek tartom továbbá azt is, hogy az 1728–1729-es évekhez köthető iratokban nem érhető különösebben tetten ennyire hangsúlyos jelenség (illeszkedéses *ö*-zés, *o*-zás stb.). Igaz, ott az íráskép is teljesen mást mutat, vagyis egyértelműen látszik, hogy eltérő lejegyzőkről, eltérő személyekről van szó.

5.1.2.2. Az *i*-zés jelensége

Az *i* ~ *é* hangkapcsolat is rendkívül érdekesnek bizonyult. Benkő (1957: 89) szerint az *i*-zés a XVI. és XVII. század első felében az irodalmi nyelvben is népszerű volt (igaz, nem annyira, mint az *ö*-zés). A legerősebben *i*-ző nyelvjárástípusok egyrészt a Nyugat–Északnyugat-Dunántúlon, másrészt az északkeleti területeken voltak. Papp (1961: 215) úgy véli, hogy a deákok igyekeztek kerülni az *i*-zést (szemben az irodalmi nyelvvel), ám ez nem jelenti azt, hogy *i*-ző nyomok ne lennének meg az írásaikban.

Noha az *i*-zés főként a fentebb említett területeken tört előre, számos más nyelvjárási területen is megjelent több-kevesebb *i*-ző alak. A perekben is találunk példákat az *i*-zésre,

annak ellenére, hogy mai tudásunk szerint a szegedi tájnyelvben egy-két *í-ző* alakot kivéve, nem jellemző az *í-zés* mint nyelvjárási jelenség. Bálint Sándor *Szegedi szótár*ából néhány példát szeretnék felsorakoztatni, melyek a szegedi tájnyelvben is *í-ző* formát mutatnak: *emísz* 'emészt', *kelisz/kilisz* 'kérészt', *kinyér* 'kenyér', *kukurikul* 'kukorékol', *penísz* 'penész', *típ* 'tép'. A boszorkányperekben viszont olyan szavak mutatnak *í-zést*, amely esetek a *Szegedi szótár*ából nem adatolhatók.

Csak néhány példa ezek közül: *miríszlett* 'merészlett', *kirt* 'kért' (73), *dil után* (82), *szandikidatt* 'szándékozott' (78), *tiged* (70), *igett borba* 'égett borban' (79), *az vendighsighben* (82), *meghbeszillette* (68) stb.

A Podharadszky főjegyző és Nagy Pál tanácsos által írt levélben a következő adatok szerepelnek: *portikáját* 'portékáját', *dizma* 'dézsmá' (37).

A fentebbi példákon túl, a boszorkányperekben még gyakoribb és általánosabb az a jelenség, amikor az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben jelentkezik ez az alak. Tulajdonképpen ez a jelenség általánosnak tekinthető, nem köthető csupán csak az egyik vagy csak a másik nyelvjárási területhez. A *Magyar Dialektológia* tankönyv szerint a mai szegedi nyelvjárásnak is gyakori formája, annak ellenére, hogy a szegediek alapvetően nem *í-ző* beszélők:

hiti után vallya (28), *reám jött ember képiben* (68), *gyermekinek* (78), *azon igiretíre, kezít* (84), *szörítt* (6), *Tisza szélin* (10a), *életíre* (70), *enyim vagy* (16), *cselekedetinek* (40) stb.

Ha az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben jelentkező *í-zést* nem veszem figyelembe, az általam talált egyéb nem túl nagyszámú *í-ző* adat felbukkanása mégis némi magyarázatot kíván. Ha az előfordulások helyét vesszük alapul, akkor ismét azok az iratok kerülnek látóterünkbe, amelyekben feltehetőleg az írnok anyanyelvjárása nem szegedi. Itt utalnék a már emlegetett Podhradszky főjegyzőre, aki felvidéki nemesi származású ifjú volt, s fiatalon került a szegedi tanács közelébe. (vö. Reizner III.: 48) Ez a tény 37. iratban tapasztalható *í-zés* megjelenését megmagyarázhatja, hiszen akkor feltételezhetjük, hogy anyanyelvjárásának része lehetett a zárt *í-zés*. A többi iratot tekintve az illeszkedéses *ő-zést* mutató iratok mindegyikében előfordult több-kevesebb *í-zett* szó is, tehát itt is felfedezhető átfedés.

Az *i/i-ző* alakok mellett az *é-zés* is megtalálható a szegedi boszorkányperekben, viszonylag sok példa igazolja ezt. Mivel általában az *i ~ é* hangkapcsolatot a nyelvjárástörténeti munkák is együtt tárgyalják, így célszerűnek tűnt, hogy én is utaljak az *é-zésre* is. Néhány példa álljon itt közülük: *szerént* 'szerint' (7), *alégh* 'alig' (55), *sénlődése után* (28), *vörös tenta* (7), *szélaj* 'szilaj' (75), *kévánt* (70) stb. A főjegyző és tanácsos levelében ezek az adatok lelhetők fel: *érégységből* 'irigységből', *érant* 'iránt' (37). Az *-ít* képző esetén is tapasztalható az *é-zés*: *készécsetek*, *tekerétve* (61), *tüzesécsen* (75), *gyógyéttása után* (28) stb. Gyakori e képző kapcsán az is a perek szövegében (főleg az 1728–1729-es években készült iratok esetében), hogy nem mindig egyértelmű, hogy *i-ről* vagy *é-ről* van szó, a sok bizonytalan eset miatt így nem is számszerűsítettem a megoszlást. Ha azonban a bizonytalan eseteket nem veszem most számításba, az arányokat tekintve a nyíltabb forma tekinthető dominánsnak (körülbelül 80% a nyíltabb, 20% a zártabb).

Papp (1961: 216) megjegyzi, hogy az *é-s* forma a XVI. századi deáki nyelvhasználatban nem volt norma értékű, s sokszor csak az *i-zés* kompenzálása miatt jelentkezett a nyíltabb forma. Ez a kompenzálás pedig írnokokként lehetett eltérő is, hiszen a nyelvi tudatosság is hatással volt arra, hogy megjelenik-e az írnoknál az *é-zés*, s ha igen, akkor milyen arányban. Továbbá a *kéván*, *kénál* típusú szavak a XVI. századi írnokok nyelvében normatívnak számítottak. Ha ez így van, akkor az *é-zést* nem minden esetben kell nyelvjárási sajátosságként kezelni, hanem inkább regiszterbeli eltérés nyomaként lehet számon tartani. Így pedig érthetővé válik, hogy hogyan fordulhatnak elő az *i-zést* tartalmazó iratok esetén is az *é-zett* formák.

5.1.2.3. Erős *l*-ezés

Az erős *l*-ezés szintén jellemző a dunántúli régiók nyelvjárására, illetve a boszorkányperek anyagából is adatolható, így érdemesnek tartottam ezt is megvizsgálni. Az *l ~ ly* hangviszony történetében a XVI. században jelentős változások zajlottak le, melyek következtében nyelvjárásaink *l*-ező és *ly*-ező részlegekre váltak. A tövégi elvonódások és különböző analógiás hatások révén a nyugati nyelvjárásokban az *l*-ező, míg a középső és keleti nyelvjárástípusokban az *ly*-ező alakok szereztek nagyobb érvényt maguknak.

A következő adatokban *l*-ezést láthatunk: *Tavall* (5), *nyavala* (10a), *hüvelkével* (7), *mihelest* (12), *Mélkúti* (25), *személel* 'személlyel' (82), *paszullal* (70), *Vásárheli* (51), *melliket* (11), *felleb* 'feljebb' (28), *helett* (40).

Ugyanakkor az *l* helyén is találunk palatalizált alakokat: *Károlyi Pélya* 'Károlyi Péla' (68), *a mitt csinály* 'amit csinál' (47), *mively* (79) stb. A palatális jelölés minden valószínűség szerint palatális ejtést is jelentett, tehát ebből lehet következtetni a korabeli beszélt nyelvre is. Annyi bizonyos, hogy az iratokban az arányokat tekintve sokkal erősebb érvényt szerzett magának az *l*-ezés, a középső nyelvjárási területeken is jellemző *ly*-es alakok viszont csak kis százalékot képviselnek.

Az illeszkedésszerű *ö*-zést mutató iratok közül mindegyikben szerepelt *l*-ezés is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi vallomásban nem szerepeltek ilyen adatok, ugyanis az 1728-as esztendőben íródott dokumentumok nagy részében is fellelhetők az *l*-es szavak. Leginkább a következő szavak érintettek ebben a változásban: *mihelest*, *taval*, *nyavala*, *ilen*, *olan*, *mel/valamel*, *helett*, *személ* stb. Úgy tűnik tehát, hogy azok az iratok is érintettek ebben a váltakozásban, melyek esetében úgy vélem, talán szegedi származású írnok jegyezhette le őket. Továbbá még egy furcsaságot is felfedeztem: amellet, hogy vannak olyan szavak, melyek az *l*-ezés jelenségét mutatják, előfordul, hogy palatalizált alakok is feltűnnek, ráadásul akár ugyanabban az iratban is. Például a 83. iratban a következők fordulnak elő: *folt* 'folyt', *folamodván* 'folyamodván', *halogh* 'hályog', *mellyette* 'mellette', illetve *ollannak* 'olyannak', *Sörös Mihálnet*. Ez az irat egyébként tanúvallomásokat tartalmaz, és nem feltételezhető, hogy több kéz írta volna. Mi magyarázhatja, hogy e tekintetben ilyen eltérés mutatkozik egyetlen dokumentumban? Ha a tanúvallomások lejegyzése azonnal történt (és nem emlékezetből jegyzetelt az írnok), akkor elképzelhető, hogy a tanúk nyelvhasználatában jellemző jegyeket rögzítette le a lejegyző, és ez esetleg keveredhetett a saját anyanyelvjáráásával is. Ennél a jelenségnél – mivel sok iratban fordul elő, s van, hogy következtetlenül – tehát csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket.

5.1.2.4. Az *explozív gy-zés* és *ty-zés*

E jelenségek nem fordultak elő nagy számban a korpuszban, mégis különlegességük folytán úgy véltem, érdemes ezekről is szót ejtenem. A felszólító mód jele és a birtokos személyjel is *gy*-ként realizálódott ebben a három példában: *vergye meg* (75), *vargy* 'várj' (75), *gallergyat* 'gallérját' (76).

A XV. században az *rj > rgy* hangváltozás a Dunántúl délnyugati részén indult meg, sőt a változás belső nyelvi terjedése révén a *j > ty* változás is megjelent a zöngés-zöngétlen párhuzam alapján. A XVII-XVIII. század folyamán tehát ez a nyugati magyar nyelvjárási jelenség teret hódított, de a középső és keleti nyelvjárásokra már nem terjedt tovább. (Benkő

1957: 100.) Mivel tehát Szegeden ebben a korban nem valószínű, hogy a jelenség elterjedt lett volna, érdekes, hogy mégis megőrződött a XVIII. századi iratokban. A 75. és 76. dokumentum az illeszkedéssel *ö*-zést tartalmazók közé tartozik, így adja magát a következtetés: ezt is lehet a nyugat-dunántúli nyelvjárásra utaló nyomként értelmezni.

A *j > ty* változásra a következő példát kétszer találtam meg ugyanabban az iratban: *gyaptyuban betakarva* (79). A 79. irat szintén egyúttal az illeszkedéssel *ö*-zést mutatók közé tartozik. Ezzel szemben például a *Gyapjas Panna* (10a) vagy *Gyapjasné* (23) nevek viszont nem mutatnak *ty*-zést. Ennek úgy vélem, egyértelműen az a magyarázata, hogy a *gyaptyu*-t és a *Gyapjas* nevet leíró írnok személye különböző. Ezt egyrészt az íráskép, betűvezetés is alátámasztja, másrészt a három irat között egyértelműen felfedezhetőek olyan markáns nyelvjárási jelenségeket érintő különbségek, melyek alapján szintén el lehet őket egymástól különíteni.

5.1.2.5. A főnévi igenév képzője

A főnévi igenév képzőjét tekintve szintén vegyes képet láthatunk. A mai sztenderd alaknak megfelelő *-ni* mellett egyéb formák is megjelennek a perekben. A *-nyi* forma a következő néhány példában látható: *kennyi* (61), *fekünyi* 'feküdni', *megh fogod bányi* 'meg fogod bánni' (73) *fejnyi ment* (75), *vinnyi* 'vinni' (47). Az egykor veláris *i*-t tartalmazó tövek után a *-nya* mutatkozik: *ide hinya*, *sirnya rinya* (55). A palóc területről származó Podhradszky levelében két adat mutatkozik: *tudnya illik* és *maga fogh irnya*.

A *-nyi* és *-nya* forma ma a nyugat-dunántúli és a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióban, illetve Közép-Somogyban (dél-dunántúli régió) mutatható ki. A palóc nyelvjárási régióból az úgynevezett középső tömbben (középpalóc és Ipoly vidéki) is *-nyi* a főnévi igenév formája, de a veláris hangrendű változat is megjelenik. Így nem meglepő, hogy a palóc származású főjegyző esetében is előfordul a *-nya* forma, igaz, ez inkább mégis a dunántúli területekre jellemző. S hogy pontosan mely iratokat is érintik a főnévi igenév ezen formái? Meglepő módon nemcsak a feltételezhetően dunántúli jegyző tollából származó iratokban jelennek meg ezek, hanem az 1728–29-ben íródott dokumentumokban is. A biztosan szegedi lakos, Fodor Ádám feljelentésében azonban egyértelműen *-ni* képzős ige található, tehát Szegeden és környékén vélhetően abban az időben is a depalatalizált forma volt a megszokott. Az illeszkedéssel *ö*-zést tartalmazó iratok közül érintett volt ebben a jelenségben a 46., 73., 75., 79., 83., 84. számú dokumentum.

5.2. Tények és következtetések az öt jelenség alapján

Mit lehet megfigyelni az iratok eddigi nyelvi tényei alapján? Egyes jelenségek – mint például az *l*-ezés – olyan dokumentumokban is megtalálható, ahol nincs illeszkedéssel *ő*-ző adat. Ennek oka lehet az, hogy a vélhetően szegedi vagy egyéb nyelvjárási területről származó lejegyző saját nyelvhasználatában is lehetett valamilyen fokú *l*-ezés, illetve akár Szegeden is lehetett kis mértékben elterjedt jelenség (a szakirodalom is inkább csak tendenciákat említ). Továbbá szem előtt kell tartanunk azt a tényt is, ha a vádlottak/tanúk által elmondottak szó szerint kerültek lejegyzésre, akkor a lakosok nyelvi megoldásaiként is értelmezhetők bizonyos jelenségek.

Ha az illeszkedéssel *ő*-zést mutató iratokat vizsgáljuk meg alaposabban, a következőket tudom elmondani az alapvetően nyugat-dunántúli nyelvjárásra jellemző nyelvi adatokról. Az illeszkedéssel *ő*-zést mutató iratokban az *í*-zés volt a legdominánsabb, hiszen mind a 8 dokumentumban szerepelt *í*-zés, még az egy A/4-es oldal terjedelmét sem elérő iratban is. Ez a jelenség azonban a többi iratban is felbukkant, igaz, azokban többnyire inkább az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel nyelvjárási formájában jelentkezett, mely inkább általános nyelvjárási jelenség. Az általam említett illeszkedéssel *ő*-zést mutató szövegekben a második leggyakoribb dunántúli nyelvjárásokra jellemző jelenség a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája volt. Az *á* utáni *o*-zás viszonylag kevés adatban mutatható ki, de négy irat mutat ilyen adatokat is. Az *l*-ezés csak három vallomásban szerepelt a nyolc irat közül, az *explozív gy*-zés és *ty*-zés pedig még kevesebbszer. Utóbbi esetében csak három példát találtam, ami csekélynek mondható, de úgy vélem, sokatmondó az, hogy pont azokban az iratokban leltem rájuk, ahol eredetileg is több, a nyugat-dunántúli nyelvjárásra jellemző nyelvjárási jelenség is tömörülni látszódott. Az illeszkedéssel *ő*-zésen kívül egyetlen irat volt, ahol az összes általam kiválasztott jelenség szerepelt. A 75. számú irat összesen négyoldálnyira, tanúvallomásokat tartalmazó szöveg. Ennek az iratnak a végén szerepel három aláírás is, Barcza János nótárius nevével is ellátva. Barcza János kezéhez tartozik még több irat is, s rá már a korábbiakban is utaltam.

Véleményem szerint a nyolc irat közül a legérdekesebb az, amelyiket a nyomtatásban megjelent kiadások rendszerint úgy tüntetnek fel, hogy „Valamelyik boszorkány vallomása”. A 46. számú irat esetében nem derült ki eddig a tartalom alapján, hogy pontosan melyik vádlott vallomásának töredékéről van szó, de a nyelvjárási jelenségek alapján már azt tudjuk, hogy melyik írnok munkája! Az íráskép és betűvezetés, illetve a nyugat-dunántúli nyelvjárási

adatok alapján biztosan állíthatom, hogy ez az irat Barcza János nótárius lejegyzéséből született. Eddigi kutatásom alapján még nem derült ki, hogy honnan származhatott az említett tisztségviselőnk, de úgy vélem, a nyelvészeti vizsgálódás alapján mégis szinte biztosra vehető, hogy a jegyzőnk nyugat-dunántúli származású lehetett. Mindezt alátámasztják a XVIII. századi társadalmi mobilitással foglalkozó munkák is.

A Szeged történetét taglaló munkák közül sok említi, hogy a törökdúlás után felszabaduló középső megyéink szinte teljesen elnéptelenedtek, így nem volt ritka, hogy a törökök által kevésbé pusztított területekről vándoroltak a néptelen vidékekre. A *Szeged története* című nagy munka második kötete szerint Szegedre az alábbi térségekből érkeztek új lakosok: 1) Duna-Tisza köze, Jászság, Tiszántúl (70%), 2) Temesi bánság (5,6%), 3) Dunántúl (9,2%), Felvidék (9,2%), Erdély (5,6%). Továbbá 1720 és 1799 között még német és szlovén, illetve egyéb nemzetiségek betelepülése volt jellemző.

Szabó Ferenc (2008: 37) szerint az 1820-as évektől kezdődik meg igazán a közép- és kismemesi réteg tagjainak nagyobb arányú betódulása Csongrád megyébe (illetve Temes, Csanád és Békés megyékbe). Vélhetően aki 1820 előtt költözött az Alföld ezen megyéibe, valószínűleg azért hagyta el a korábbi családi kúriáját, mert gyors karrier felfutásában bízott. Ez Szegeden különösen lehetséges volt. Szabó úgy véli, a bevándorló nemesek a Felvidékről, Dunántúlról, Szabolcs és Szatmár vidékéről, illetve Erdélyből érkezhettek. Lényegében az általam felvázolt nyelvészeti adatok alapján pontosítani tudjuk ezt a képet, azaz a Dunántúl esetében elmondható, hogy a nyugat-dunántúli régió egyértelműen érintett lehetett az elvándorlást tekintve.

Fontosnak tartom még megjegyezni azt is, hogy Csanád megyében 1730 és 1786 között az volt a jellemző, hogy a megyei tisztségeket a Felvidékről érkező nemesek töltötték be. Miért ne lehetett volna ez így Szegeden is? Elég csak a felvidéki származású Podhradszky főjegyzőre gondolnunk, aki 1728 és 1732 között volt Szeged főbírája. (Reizner III.: 65)

5.3. Egyéb jelenségek

Úgy gondolom, a kidomborított adatokon túl, érdemes a többi nyelvjárási jelenségre is utalnom, hiszen e nélkül aligha lehetne a nyelvjárási képet megrajzolni (akkor is, ha csak fonológiai, morfofonológiai jegyek vizsgálatáról van csupán szó).

Választott korpuszomban az $i \sim \ddot{o}$ megfelelésre nem találtam példát, de az $i \sim \ddot{u}$, $e \sim \ddot{u}$ váltakozás felfedezhető. Az általam talált adatok egyáltalán nem nevezhetők magas előfordulásúaknak, és úgy gondolom, a szegedi tájnyelv részét képezhették ezek az alakok. Így különösebb nyelvjárási következtetéseket sem tudunk ezen adatok meglétéből levonni (szemben például az $\ddot{o}$ -zés hiányával).

A magánhangzók zártságát az $o \sim u$, $\ddot{o} \sim \ddot{u}$ hangviszonyokban is vizsgáltam. Nemcsak fonológiai, hanem morfofonológiai pozíciókat is figyelembe vettem. Így a *-nemő*, *nevő* típusú alakokat, a *söprű*, *fürdő* szavakat, egyes határozószavakat, a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel (*-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük*) előfordulásait vizsgáltam meg. A nyílt $\ddot{o}$ -zés adatai mellett zárt $\ddot{u}$ -zók is előfordultak, melyekről azt találtam, hogy hangsúlyos szótagban sokkal gyakoribbnak tekinthető a megjelenése, mint szuffixumban. Adataim alapján azt mondhatom, hogy az $\ddot{o} \sim \ddot{u}$, $o \sim u$ hangkapcsolatokat érintő összes minőségi változás száma nem mutat szignifikáns eltérést a köznyelvi alakokhoz képest. Természetesen egy-egy szó kapcsán látható, hogy melyik alak számít általánosabbnak, így óvatosan csak annyit fogalmazhatok meg, hogy a zártság tekintetében is érvényesülnek (hol kisebb, hol nagyobb arányban) a nyelvjárási jelenségek. A morfofonológiai pozíciókban jelentkező jelenségek kapcsán azt mondhatom, hogy úgy tűnik, a periratokban a nyíltabb forma, vagyis a nyelvjárásiasság felé tapasztalható elmozdulás, a nem tájnyelvi alakok későbbi korokban fognak nagyobb érvényt szerezni maguknak.

A főnévi igenév palatalizált formái mellett az egyéb *n*-es, *ny*-es alakok is érdekesnek bizonyultak. Az általam vizsgált iratokban az $n \sim ny$ hangviszonyra különböző példákat találtam. A palatalizáció mellett a depalatalizációra is szép számmal találunk példákat a korpuszból. A keleti nyelvjárásokban a többelseji $n > ny$ palatalizáció mellett megjelent a tövégi nominativusi *n* is. Úgy tűnik, a boszorkányperekben is látható ilyen előfordulás (természetesen a mai köznyelvi formák mellett). Németh Miklós a szegedi nyelvjáráshoz közel álló tápéi nyelvről kimutatott jelenségekre is utal. Végh József Mihályt idézve (2004: 80) írja, hogy a Szeged környéki nyelvjárásban az *n*-es és *ny*-es paradigmák kiegyenlítődnek, és főleg a névszók körében mutathatók ki. Úgy gondolom tehát, hogy érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy jegyzők szerint milyen ennek a hangkapcsolatnak a megoszlása, s kideríteni: felfedezhető-e keleti vagy nyugati nyelvjárási régióbeli hatás a palatalizáció és depalatalizáció ezen kérdésében?

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a szegedi boszorkányperek iratanyagában felfedezhető legérdekesebb nyelvjárási jelenségeket kívántam bemutatni. Ezen belül leginkább a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióra jellemző illeszkedéses *ő*-zés adatait ragadtam meg, mely egyfajta kiindulási és viszonyítási pont volt a vizsgálat során. Így jutottam el a többi, részletesebben is bemutatott jelenséghez. Az illeszkedéses *ő*-zést tartalmazó vallomások, tanúvallomások esetében az egyéb fonológiai váltakozások megerősítették azt a hipotézisemet, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióból is érkezhettek írnokok Szegedre a XVIII. század elején. Ezt a Szeged és Csongrád megye történetével foglalkozó munkák is alátámasztották a kutatásom során.

Különösen az *a ~ o* hangkapcsolat esetén úgy vélem, további vizsgálat is szükséges. Érdeemes lenne az ezen adatokat tartalmazó iratokat ugyanolyan mélységben (esetleg még alaposabban) feltárni, mint az illeszkedéses *ő*-zést mutató dokumentumokat. Rendkívül izgalmas kérdésnek bizonyulhat, hogy vajon a Nyugat-Dunántúlról és a Felvidékről érkezőkön kívül egyéb területekről származnak-e lejegyzők. Továbbá úgy vélem, a vélhetően szegedi jegyzők által készített iratok esetében is egy alaposabb vizsgálódás szükséges abban a tekintetben, hogy vannak-e egyéb, kifejezetten a szegedi nyelvjárásra jellemző jelenségek (akár a morfofonológiát, akár a morfológiát, akár a szintaxist tekintve), s ha igen, milyen arányban jelentkeznek. Érdeemes lenne tehát a továbbiakban az *ő*-zés vizsgálatába is mélyebben elmerülni, s az *ő*-zés egyéb típusainak részletesebb bemutatására is vállalkozni.

Jelen dolgozatban ezek mellett próbáltam olyan más nyelvi adatokat is bemutatni, melyek kapcsán a mai nyelvjárási és nyelvjárástörténeti tudásunk alapján ismert tényeket is igyekeztem megismertetni. Természetesen azzal lenne teljes a nyelvjárási kép megrajzolása, ha az összes előforduló nyelvjárási jelenséget bemutatnám, erre azonban jelen keretek között nem vállalkozhattam. E munkából tehát hiányzik a morfológia és szintaxis leírása, csak a fonológia és morfofonológia bizonyos mozzanataira utaltam.

Úgy vélem, a kutatás bővítése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Érdeemes lenne tovább vizsgálódni az iratok típusainak műfaji elkülönítése után, hogy a nyelvjárási jelenségek biztosabb megítélése lehetővé váljon. Nyilvánvalóan egy ilyen vizsgálódás korlátozottnak tekinthető abból a szempontból, hogy nem minden nyelvi jelenséget lehet maximálisan körülírni, de a lehető legtöbbet érdemes az adatokból és az azokból leszűrhető következtetésekből bemutatni. Mivel olyan iratokról van szó, melyekből a korabeli beszélt

nyelvre tehetünk következtetéseket, így fontosnak tartom, hogy ez jobban kidomborított szempont legyen egy későbbi kutatás során, példának okáért gondoljunk csak az *l* kiesésre!

A kutatás során bebizonyosodott számomra, hogy egy ilyen forrás rendkívül hasznos lehet a történeti nyelvészeti kutatásokban, hiszen többféle stílus vizsgálata is lehetséges benne, illetve – ha nehéz is –, de elkülöníthetjük az idiolektusokat a szociolektustól. A helyi nyelvjárások kutatása közben olyan eredmények is születhetnek, melyek meglepőek a kutató számára, illetve olyan tényekre világíthatnak rá, melyek eddig homályban voltak.

Felhasznált irodalom

Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai, Budapest

Barta László 1892: *A községi jegyző hivatása közigazgatásunk és társadalmunkban*, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest

Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Tankönyvkiadó, Budapest

Berta Tibor 1995: *Szeged város levéltára: 1359–1950*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Blazovich László 2007: *Szeged rövid története*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Egriné Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Akadémiai, Budapest

ÉKSz.= Pusztai Ferenc (főszerk.) 2006: *Magyar Értelmező Kéziszótár*, Akadémiai Budapest

Farkas József (szerk.) 1985: *Szeged története II*. 1686–1849, kiadja a Somogyi Könyvtár, Szeged

Géczi Lajos 2002: *A török kiűzésétől a szabadságharc leveréséig 1686–1849*, in: Péter László szerk.: Szatymaz földje és népe – online elérhető 2015. 01. 04-én: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/006_a_torok_kiuz_esetol.htm

Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*, kiadja a Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján

Gréczi-Zsoldos Enikő 2013: *A történeti szociolingvisztikáról*, in: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Gondolat, Budapest

Haader Lea 1998: Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében, in: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest, 64–68.

Hegedűs Attila 1986: Történeti szociolingvisztika? in: *Magyar Nyelv*, LXXXII. évf. 2. sz. Budapest

Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar Dialektológia*, Osiris, Budapest

Németh Miklós 2004: *Nyelvjárási, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Akadémiai, Budapest

Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás a társadalmi és műveltségi tényezők tükrében – XVIII. századi nyelvi változók elemzése*, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

Oltvai Ferenc 1957: Újabb adatok kerültek elő a szegedi boszorkányokról, in: *Délmagyarország*, 1957. július 7. 157. sz., Szeged – online elérhető 2015. 01. 04-én: http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00099/01957/00157/dm_1957_157.pdf#page=7

Papp László 1961: *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Akadémiai, Budapest

Reizner János 1899–1900: *Szeged története I–IV*. Szeged – online elérhető 2014. 11. 28-án: <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html>

Szabó Ferenc 2008: Az alföldi nemesi vármegyék újrászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században, in: Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, kiadja a Békés Megyei Levéltár és Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 37–41.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Akadémiai, Budapest